

ПЕРЕКЛАДИ

УДК 27-286:81'255.4=143=161.2Афінагор
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.36.22>

Олег КОЖУШНИЙ, канд. філол. наук, д-р філософії з богослов'я, доц.
ORCID ID: 0000-0002-5104-3161
e-mail: olorch@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРЕКЛАД ТВОРУ АФІНАГОРА АФІНЯНИНА "ПРОХАННЯ ЗА ХРИСТИЯН" (ЧАСТИНА I)

Метою публікації є введення в науковий простір України перекладу з давньогрецької одного з творів найкрасномовнішого серед ранніх християнських апологетів Афінагора Афінянина – "Прохання за християн". Стиль цього автора та його спосіб викладати думки виявляють неабиякого знавця античної філософії й риторики: він часто цитує античних авторів, влучно використовуючи філософські вирази. Апологія датується останньою чвертю II ст. і звернена до імператорів Марка Аврелія та Коммода. У ній Афінагор майстерно спростовує звинувачення проти християн і стисло викладає основи нового світогляду. Твір неодноразово приваблював увагу теологів, філософів, літературознавців, лінгвістів та інших фахівців – дослідників ранньохристиянської літературної спадщини. Ця публікація містить першу частину апології.

Ключові слова: *ранньохристиянська література, апологія, давньогрецька мова, Афінагор Афінянин.*

Історичних свідчень про особистість і життя апологета Афінагора у нас обмаль. За словами Л. Барнард, сучасної дослідниці творчості Афінагора, "він був практично невідомий у християнській давнині" (Barnard, 1972, с. 13). Справді, творами цього письменника мало користувалися древні автори. Проте це не означає, що він нецікавий для історичної науки, зокрема, для розвитку християнської писемності. Тому й не дивно, що монографія Б. Пудрона, присвячена цьому апологету, починається главою "У пошуках невідомого автора" (Pouderon, 1989, с. 19–35). Багато цікавої інформації про автора міститься також у дореволюційній монографії П. Мироносицького "Афінагор, християнський апологет II века" (Мироносицький, 1894), яка й донині не втратила своєї актуальності. Дослідники суголосно свідчать, що Афінагор, без сумніву, найкрасномовніший серед ранніх християнських апологетів. Стиль його творів і спосіб викладати думки виявляють неабиякого знавця філософії й риторики. Він часто цитує поетів і філософів, влучно використовуючи філософські вислови. "За майстерністю викладу ми можемо порівняти його лише з латинським апологетом Мінуцієм Феліксом. Якщо цього останнього деякі вчені називають християнським Цицероном, то Афінагора порівнюють із Демосфеном" (Мироносицький, 1894, с. 74–75).

Суперечливі відомості про Афінагора наводить патріарх Фотій у своїй праці "Міріобібліон" (*Bibliotheca, cod. 155*), де повідомляє. Олександрієць Боецій присвятив свій твір "Про важкі вислови у Платона" деякому філософові Афінагору. Можливо, це і є християнський апологет кінця II ст. Ні Євсевій, ні блаженний Ієронім не зберегли нам жодних відомостей про нього. Єдине свідчення письменника V ст. Філіпа Сідського наводить нам кілька слів про Афінагора, але слова ці не можуть мати серйозного й достовірного значення. "Історія Церкви", написана Філіпом, втрачена; з неї збереглося кілька уривків в катенах, що приписуються Никифору Каллісту. Із цих уривків і доводиться судити про Афінагора. Варто зазначити, що Філіп Сідський – очевидець недостовірний. Наприклад, Філіп пише, що першим вчителем Олександрійської школи був Афінагор, що жив за часів імператорів Адріана й Антоніна, яким він адресував своє слово на захист християн. Він зберіг свою філософську мантию, будучи християнином й очолюючи олександрійську школу. Філіп припускає, що Афінагор ще до Цельса писав проти християн, але коли взявся за читання Євангелія, щоб бути добре озброєним для боротьби з ними, він був захоплений Духом Святим настільки, що з

гонителя перетворився на учителя віри, яку він хотів подолати. Його учнем в олександрійській школі повинні були б бути Климент, автор "Стромат", а учнем цього останнього – Пантен, афінянин, піфагорійський філософ. Це свідчення і виявляє всю непоінформованість Філіпа Сідського. Насправді Пантен був не учнем, а вчителем Климента; був не афінянином, а сцилійського походження; не був, нарешті, і піфагорійцем за своїми первинними переконаннями, а стоїком!

Святий Василій Великий у своїй книзі "Про Святого Духа" (глава 29) згадує мученика Афіногена, який, за переданням, склав нібито гімн "Світе Тихий". У науці було свого часу висловлене припущення, що цими співзвучними іменами, Афіноген та Афінагор, могли б називати одного й того самого апологета, який цікавить нас. Що це лише прикра помилка переписувача. Це припущення повинне бути залишене через те, що мученик Афіноген постраждав при імператорові Діоклетіанові, тоді як Афінагор писав в епоху імператорів Коммода і Марка Аврелія. Тому доводиться обмежуватися винятково тими скромними відомостями, які можна запозичити із самої "Апології" Афінагора. Вона звернена до імператорів Коммода і Марка Аврелія. Коммод був співправителем Марка Аврелія від 170 р., а останній помер у 180 р. Отже, лише на цей період часу й може належати складання "Апології" Афінагора.

Творіння

Перу Афінагора належать такі твори:

1. "Апологія або Прохання за християн";
2. Трактат "Про воскресіння мертвих".

У "Проханні за християн" Афінагор ставить перед собою подвійне завдання: по-перше, захистити християн від звинувачень у "безбожництві", канібалізмі і кровозмішанні, по-друге, сприяти наверненню до християнства освічених людей. Звинувачення християн в атеїзмі Афінагор спростовує, наводячи у приклад численних філософів і поетів (Евріпіда, Софокла, Лісія, Піфагора, Платона, Арістотеля та ін.), які, як і християни, навчали про Єдиного Бога, проте не вважалися безбожниками й користувалися загальною повагою. Оскільки язичницькі філософи покладалися лише на власне мислення і не могли повною мірою пізнати Бога, оскільки їхні вчення відрізняються одне від одного і є справедливими лише "у міру причетності до Божественного Подиху". Християнська релігія, навпаки, не лише може надати "розумну основу віри", але ґрунтується на одкровенні Самого Бога, "Який як музичні інструменти змусив звучати уста

пророків". Важливо зазначити, що в Афінагора, на відміну від більшості інших апологетів, відсутня ідея про запозищення уявлення про Єдиного Бога язичницькими філософами у єврейських пророків. Стверджуючи переваги християнської віри, Афінагор прагне науковообґрунтувати монотеїзм і стисло висловлює християнське вчення про Пресвяту Тройцю.

Для перекладу "Апології" використовувалось таке видання: "Athenagore. Supplique au sujet des chretiennes et Sur la resurrection des morts" / Ed. par B. Pouderon // Sources chretiennes. Paris, 1992. [1]

Афінагора Афінянина, філософа християнського Прохання за християн

Імператорам Марку Аврелію Антоніну та Луцію Аврелію Комоду, (самодержцям) вірменським і сарматським, а понад усе – філософам.

1. Величні з царів! Ваша держава, у якій кожен дотримується різноманітних звичаїв і законів, не забороняє нікому із них ні законом, ні страхом покарання вшановувати вітчизняні традиції, якими б смішними вони не були. Троя називає богом Гектора і, вважаючи Єлену Адрастеєю¹, поклоняється їй; лакедемонянин же обожає Агамемнона², як Зевса, і Філоною, дочку Тіндарея, як Енодію³; афінянин приносить жертви Ерехфею⁴ як Посейдону та афіняни влаштовують святкування й містерії на честь Аглаври й Пандроси, яких назвали нечестивими за те, що вони відчинили скриню⁵. Одним словом, серед усіх племен і народів люди звершують такі жертвоприношення та містерії, які бажають. Єгиптяни ж називають богами котів і крокодилів, змій, аспидів і собак.

2. До всіх них поблажливі і ви, і закони, вважаючи, що зовсім не вірити в Бога є безчесним і беззаконним, і що для людей є необхідним, щоб кожен вшановував за богів тих, кого воліє, і щоб через страх перед божеством вони утримувалися від зла. Що ж до нас, за одне ім'я ненависних, то не обманюйтесь, як більшість, чутками: бо не імена гідні ненависті, але злочин – суду і покарання. Тому, дивуючись вашій лагідності і милосердю, миролюбності і людяності, всі окремо мають рівні права, міста користуються честю відповідно до їхнього достоїнства⁶ і вся цілком вселенна насолоджується глибоким миром через вашу мудрість.

3. До нас же, що називаємось християнами, ви не виявили уваги і, коли багато-хто ворогує з нами через одне лише ім'я, дозволяєте мучити, гнати і переслідувати нас, що жодного зла не заподіяли, але, як виявить наступне слово, налаштовані найбільш благочестиво і праведно з понад усіх відносно до божества і до вашого царювання. Ми насмілились виявити це перед вами, щоб дізналися ви через це слово, що страждаємо ми несправедливо і безпричинно та поза всяким законом, і благаємо вас звернути на нас якось вашу увагу, щоб припинили, нарешті, нас вбивати наклепники.

4. Бо справа не у шкоді, яку заподіюють нам переслідування, і ганьба та безчестя полягають не в покаранні або в чому-небудь більшому від цього (все це нами зневажається, хоч і видається важливим для багатьох: ми бо

навчені не лише не відповідати тому, хто б'є, і не судитися із тими, хто переслідує та грабує нас, але й дозволити тим, хто б'є по щоці, вдарити себе в іншу частину голови та віддавати верхній одяг тим, хто забирає хітона), а в тому, що й тоді, коли ми віддаємо гроші, зазіхають на наші тіла й душі, зводячи на нас безліч звинувачень у тому, що нам і на думку не спадало, але властиве (цим) балакунам і подібним до них.

II

1. І якщо хтось може звинуватити нас у меншому або більшому беззаконні, ми не благаємо залишити нас безкарними, але, яким би суворим і безжалючим не було покарання, вважаємо себе гідними його. Якщо ж звинувачують нас лише через ім'я (принаймні, те, що подейкують про нас у нинішній день, є суцільним і нікчемним людським розголосом, і жодного християнина не було викрито в беззаконнях), то вже ваша справа, найвеличніші, найлюдинолюбніші і найосвіченіші царі, припинити законом наругу над нами, щоб, як і вся держава – кожен зокрема і цілі міста долучилися до ваших благодіянь – так і ми були вам вдячні, пишаючись, що звільнилися від наклепів.

2. Та й невластивим є для вашого правосуддя одних, звинувачених у беззаконнях, віддавати на покарання раніше дізнання, а що ж до нас, то ім'я має більшу вагу за судові докази, і якщо судді дослідять, що підсудний не вчинив якогось злочину, то замість злочину зневажають ім'я. Жодне ж ім'я саме по собі і внаслідок цього не називається ні злим, ні добрим, але вважається негідним або добрим через пов'язані з ним добрі або злі вчинки.

3. Ви ж, керуючись філософією та всілякою ученістю, розумієте це краще. Через це й ваші підсудні, навіть будучи звинувачені у найбільшому, не втрачають надії, знаючи, що ви дослідили їхнє життя і не зважатимете на порожні імена та на брехливі докази обвинувачів, і що вони належним чином отримають обвинувальний або виправдувальний вирок.

4. Тому рівності з усіма просимо й ми, щоб не ненавиділи й не карали нас через те, що називаємось Християнами (бо як ім'я пов'язує нас із злочином?)⁷, але щоб судили за те, у чому хто-небудь звинуватить нас, і або, відкинувши звинувачення, відпускали, або, звинувативши в беззаконнях, карали не за ім'я, а за злочин (бо немає жодного Християнина – беззаконника, якщо тільки він не дотримується (Божого) Слова лукаво).

5. Ми бачимо, що так і філософів судять: ніхто бо з них раніше розгляду справи не вважається у суді добрим або лихим через вчення або вміння, але, будучи визнаним негідним, зазнає покарання, жодного нарікання не зводячи на філософію (він визнається лихим, як той, хто філософствує не за законом⁸, вчення ж є безневинним), будучи ж виправданим, відпускається. Нехай чинять так і з нами: нехай досліджується життя підсудних, ім'я ж нехай залишається вільним від будь-якого нарікання.

6. Варто мені, розпочинаючи захищати вчення, просити вас, найвеличніші самодержці, стати подібними слухачами і для нас та, утримавшись від захоплення нечистими й безглуздими чутками, виявити вашу

¹ Ἀδράστεια – "невідворотна" – дочка Зевса і Феміди, прислужниця вічної справедливості, що звершує помсту.

² Агамемнон – герой давньогрецьких міфів, володар Мікен, вождь ахейського війська в Троянській війні. У деяких місцевостях його шанували, як бога, культ якого був згодом витіснений культом Зевса. Свідченням цього є одне із Зевсових імен: Зевс Агамемнон.

³ Ἐννοβία – "придорожня" – епітет Гекати, богині місячного світла.

⁴ Ерехфей – аттїчний герой, один із перших афіньських володарів. Ерехфей – один з епітетів Посейдона.

⁵ Аглавра і Пандроса – Кекропові дочки, яким Афіна доручила стергти захованого у скрині новонародженого Ерехфея. Незважаючи на заборону богині, вони відкрили скриню, після чого збожеволіли і скочили зі скелі.

⁶ Тобто, суспільного або державного значення.

⁷ або "призводить нас до злочину".

⁸ Мається на увазі, що філософ визнається винним лише тоді, коли діє супроти закону.

допитливість та правдолюбність і до нашого вчення. (Тоді) й ви не вчините несправедливо через необізнаність, і ми, звільнившись від порожньої балаканини багатьох, припинимо вважатися ворогами.

III

1. На нас зводять три звинувачення: у безбожництві, у Фієстових трапезах¹ і в Едіпових змішуваннях². Проте якщо це правда, то не жалійте нікого з роду (християнського), карайте злочини, геть повбивайте нас із дітьми та жінками, якщо хтось із людей живе подібно до дикої тварини. Бо і тварини не їдять однорідних і за законом природи, а не за вільним вибором, у певний час сходяться для народження дітей, впізнають також тих, від кого отримують користь. Отже, якщо хтось і більш дикий за тварину, то який він за все це матиме вирок і коли буде вважатися, що гідно його покарали?

2. Якщо ж усе це – балаканина і порожнє злослів'я, коли, природно, на чесноту повстає безчестя і протилежності ворогують між собою за Божим законом, якщо жодного із цих (гріхів) ми не скоїли, а ви (тут) є (нашими) свідками, наказуючи не визнавати (наклепи)³, то вам залишається дослідити наше життя, вчення, покору і прихильне ставлення до вас і вашому дому та царювання, і, так, нарешті піти нам на зустріч⁴ не більше, ніж тим, хто нас переслідує. (Тоді) ми переможемо їх, рішуче покладаючи за істину й душі свої.

IV

1. На кожне звинувачення я відповідатиму окремо. Отже, ми – не безбожники, як не смішно було б це стверджувати, заперечуючи тим, хто нас обмовляє. Бо справедливо афіняни називають безбожником Діагора, який не лише розголосив орфічне вчення та оприлюднив елевсинські та кабірські таїнства, а й розколов дерев'яну статую Геракла, щоб зварити ріпу, і відкрито об'явив, що взагалі немає Бога. А нам, які відрізняють Бога від матерії і стверджують, що матерія є чимось одним, а Бог – іншим, і що різниця – велика (бо Боже є нествореним і вічним, пізнаваним лише умом і розумом, а матерія – створена і тлінна), чи не безглуздо давати найменування безбожних.

2. Якщо б ми, маючи такі підстави для богошанування, як добре влаштування, в усьому злагоженість, велич, забарвлення, зовнішня краса, організація світу, міркували б подібно до Діагора, то справедливим було б уявлення про нашу безбожність і виникла б причина нас переслідувати. Коли ж наше вчення вшановує Єдиного Бога – Творця усього, Який, будучи Сам нествореним, все створив Своїм Словом (бо суще не створюється, але не суще), то ми подвійно безпідставно страждаємо: нас обмовляють і переслідують.

V

1. Та й поети і філософи, звертаючись думкою до Бога, не видавалися безбожними. (Ось) Еврипід, вагаючись щодо тих, кого за загальним припущенням упереджено називали богами, пише:

*Не повинен би, якщо лише є він на небі,
Зевс робити нещасною ту ж саму людину.*

¹ Фієст або Тієст – син Пелопа і Гіпподамії, брат Атрея, який приготував Фієсту трапезу з тіл його власних дітей. Натяк на звинувачення християн у вживанні людської плоті за трапезою.

² Цар Едіп став убивцею власного батька й одружився зі своєю матір'ю. Натяк на розпусні зібрання християн.

³ Важкий для перекладу і розуміння уривок. Швидше за все, маємо тут натяк Афінагора на певні укази імператорів, що унеможлилювали незаконне судочинство, а саме: розгляд наклепів і доносів, на підставі яких і карали християн. Цікавим із цього приводу є уривок з Першої апології Юстина філософа (глави 68–69), де наводиться лист імператора Адріана. Ось його остаточна настанова наміснику Минуцію Фундану: "...Особливо подбай про таке: якщо хто-небудь через наклеп буде звинувачувати кого-небудь із християн, то таку людину варто тобі судити у найсуворіший спосіб, відповідно до ганебних її вчинків".

⁴ Буквально: "поступитися нам".

⁵ Тобто, саму нагоду називатися "богами".

⁶ Учні та послідовники Піфагора.

⁷ Тобто, 1+2+3+4=10.

⁸ Букв.: "обмежені однією частиною науки".

Що ж до розумового осягнення за допомогою науки, яким є Бог, він навчає:

*Чи бачиш ти Вишнього, що безмежний ефір,
І землю навколо у ніжних обіймах тримає?
Його назви Зевсом і Богом його ти вважай.*

2. Він не розумів основних сутностей тих (богів), кому припало отримати це найменування⁵ ("Зевса не знаю, яким є Зевс, хіба що з чутки..."), не розумів і те, на яких підставах привласнювалися ці найменування (для тих, у кого немає сутностей, що їм з найменувань?); але пізнає Бога із творіння: повітря, ефіру й землі, споглядаючи невидиме, розмірковує над явленим.

3. Отже, через кого творіння (постало) і чийм духом воно керується – цього він осягнув, як Бога. Йому вторує і Софокл:

Один у істині, Один є Бог,

Що небеса і землю сотворив простору.

Отже, щодо Божої природи, яка наповнює небо і землю Його красою, він навчає: де належить, щоб був Бог і що Бог має бути один.

VI

1. І Філолай, говорячи про те, що все охоплюється Богом, мов (перебуває) під (Його) пильним оком, вказує на те, що Він один і що Він вищий за матерію. Також і Лисій та Опсім⁶: один визначає Бога як невимовне число, інший – як перевагу найбільшого з чисел над найближчим. Отже, якщо найбільшим числом, за піфагорейцями, є 10, оскільки є чотирискладовим⁷ і містить у собі всі арифметичні та гармонійні пропорції, а 9 є найближчим до нього, то Бог є одиницею, тобто Одним, бо (лише) одиницею переважає найбільше число найближче до нього менше.

2. Також Платон й Арістотель (докладно не окреслюючи вчення філософів, ретельно досліджую лише те, що говорили вони про Бога, оскільки знаю, що ви настільки ґрунтовно перемагаєте всіх в усякій ученості, наскільки перевершуєте всіх мудрістю і силою свого царювання, бо у кожній царині освіти ви досягли успіху, тоді як інші є обмежені лише однією⁸. Оскільки без наведення імен неможливо довести, що не лише ми одні вважаємо Бога єдиним, то я послався на їхні думки). Отже, Платон говорить: "Творця й Отця усього важко знайти і, знайшовши, неможливо усім сповістити", – розуміючи (тут) єдиного ненародженого і вічного Бога. Хоча він визнає й інших (богів), наприклад, сонце, місяць і зірки, але визнає їх створеними: "боги богів, що їх я деміург і отець творців, що їх не зруйнувати без моєї волі; що можу й зв'язане усе звільнити". Отже, якщо Платон, який визнає одного для всіх Творця – нествореного Бога, не є безбожником, то й ми – не безбожні, бо пізнали і твердо тримаємось (віри в) такого Бога, який словом Своїм сотворив і Духом Своїм все утримує.

3. Арістотель і його школа, шануючи Єдиного, немов живу складну істоту, говорять, що Бог складається з душі і тіла. Вони вважають, що тілом Його є ефір, блукаючи

зірки¹ і сфера фіксованих (зірок), що перебуває в циклічному русі, а душею є розум, який, будучи сам нерухомим, (контролює) рух тіла і є причиною цього руху.

4. Стоїки, хоча й примножують імена для божества найменуваннями різних станів матерії, бо вважають, що в ній перебуває Дух Божий, насправді називають Бога Єдиним. Отже, якщо Бог є художнім вогнем, який відповідно витікає для народження світу, містячи в собі всі сперматичні начала², за якими, згідно із призначенням, усе постає, і якщо Дух його поширюється по всьому світові, то, за їхнім вченням, Бог є єдиним і називається "Зевсом" через "вогняний" елемент матерії, "Герою" – через "повітря" та й іншими іменами, відповідно до кожної частини матерії, крізь яку Він проходить.

VII

1. Отже, коли, за великим рахунком, усі, хто приступив (до вивчення) начал усього, погоджуються, що божество є єдиним, коли й ми стверджуємо, що Той, Хто створив це все, є Богом, то чому їм дозволено беззаборонно й говорити, і писати про Бога те, що забажають, а для нас, які можуть надати істинні свідчення й докази того, що ми думаємо й у що правильно повірили, що Бог є єдиним, це визначається законом?

2. Поети ж і філософи (щодо цього), як і щодо інших речей, вдавалися до здогадних умовиводів і керувались кожен окремо власною душею через спорідненість із диханням Божим шукати та, якщо можливо, знайти й пізнати істину. Вони змогли це зробити настільки, наскільки (змогли) осмислити, (але) не знайшли Суцього, не вважаючи за потрібне отримати знання про Бога від Бога, але кожен сам від себе. Тому кожен з них по-іншому навчав і про Бога, і про матерію, і про форми, і про світ.

3. А про що думаємо ми й у що повірили, на те маємо свідками пророків, які, натхнені Духом Божим, піднесено сповіщали про Бога і про божественне. Скажете й ви, перевершуючи інших розумінням і благочестям щодо справедливості божественного, що нерозумно, знехтувавши вірою в Духа Божого, який, мов інструментами, рухає вустами пророків, пристати до людських мудрувань.

VIII

1. Отже, те, що від початку є один Бог – Творець усього, ви побачите наступним чином й отримаєте обґрунтування нашої віри. Якщо від початку було двоє або більше богів, то вони перебували б або в одному й тому самому (місці), або кожен із них – у власному.

2. Однак в одному й тому самому (місці) вони не /могли перебувати. Якщо б вони боги, то не є подібними; вони є неподібними, тому що є нествореними: бо створене подібне до свого зразка³, тоді як нестворені речі є неподібними, бо ні від кого і ні на що не походять.

3. Якщо ж (припустити), що вони утворюють із себе одну (істоту), яка є одним Богом, подібно до того, як рука, око й нога є складеними в одне тіло частинами... Проте ж це Сократ, будучи народженим і тлінним, складається і поділяється на частини, а Бог – нестворений, безприс-трасний і неподільний – не складається з частин.

4. Якщо ж кожен із них (перебуває) у своєму, у той час як Творець світу є понад творінням або навколо того, що створив і влаштував, то де є інший (бог) або решта? Якщо і створений сферичним світ обмежується

небесними колами, а Творець світу є понад творінням, керуючи ним Своїм промыслом, то яке місце перебування іншого бога або богів? Його немає у світі, бо той належить іншому, немає і навколо світу, бо понад ним – творець світу Бог.

5. Якщо ж немає його у світі, ні навколо світу (бо все, що навколо світу, утримується Богом), то де він? Вище за світ і за Бога, в іншому світі і навколо іншого? Однак, якщо перебуває в іншому світі і навколо іншого, то вже не біля нас, бо не володіє світом, і не є всесильним, бо перебуває в обмеженому місці.

6. Якщо ж його немає в іншому місці (бо все Богом наповнюється), ні навколо іншого місця (бо все Богом утримується), то й його немає, як і місця його перебування. І чим займається (цей бог), коли існує Інший, якому належить світ. І сам він, перебуваючи вище Творця світу, не перебуває ні у світі, ні навколо світу?

7. І чи є якесь інше місце, де перебував би той, хто протиставляється Суцьогому? Проте й над ним Бог і все Боже. І яке може бути місце, оскільки Бог наповнив усе над світом?

8. Чи діє його (іншого бога – К. О.) промысел? Якщо він нічого не сотворив, то і промысел його не діє. Якщо ж не творить, не має промислу, і немає певного місця, в якому б перебував, то від початку цим одним і єдиним є Творець світу Бог.

IX

1. Якщо б ми задовольнялися лише такими міркуваннями, то хтось міг би подумати, що наше вчення є суто людським, але наші думки підтверджують голоси пророків (гадаю, що ви, будучи найдопитливішими та найосвіченішими, не залишилися неозначеними з (Писаннями) Мойсея або Ісаї, Єремії та інших пророків, які, перебуваючи в мисленному піднесенні⁴, коли керував ними Божий Дух, вигукували те, чим надихнув їх Дух, подібно до того, як музикант дує у флейту). Отже, що вони говорять?

2. "Господь Бог наш, і ніхто інший не зрівняється з Ним"⁵. І знову: "Я Бог перший, Я й останній, і крім Мене немає Бога"⁶. І подібно: "Переді Мною не було бога, й опісля Мене не буде: Я є Бог і немає крім Мене"⁷. І стосовно величчя Його: "Небо – Мій престол, а земля – підніжок для ніг Моїх. Який же дім Мені побудуєте, і де знайдете місце для Мого перебування"⁸?

3. Залишаю це вам: звернутися до самих книг і якнай-докладніше дослідити їхні пророцтва, щоб після належного розгляду припинити зневажливе до нас ставлення.

X

1. Отже, мені здалося, що достатньо (свідчень про те), що ми – не безбожники, бо шануємо єдиного нествореного, вічного, невидимого і безпристрасного, незбагненого й неосяжного, лише умом і розумом мислимого Бога, що оточений світлом і красою, духом і силою невимовною, через Якого все постало, Його словом упорядковалося й утримується.

2. Визнаємо і Сина Божого. І нехай ніхто не вважає смішним те, що Бог має Сина. Бо ми не мислимо про Бога Отця або про Сина так, як у міфах це роблять поети, виявляючи богів нічим не кращими за людей. Натомість Син Божий є Словом Отця, як (Його) ідея й енергія: у Ньому і через Нього все постало, бо Отець і Син є одним.

¹ Тобто, планети.

² У філософії стоїків *сперматичними початками* називаються принципи утворення речей, які містяться в первісній матерії.

³ Тут маємо послання Афінагора на Ідеї Платона.

⁴ Буквально: "в екстазі у своїх думках".

⁵ Варух 3 : 36.

⁶ Ісаїя 44 : 6.

⁷ Ісаїя 43 : 10–11.

⁸ Ісаїя 66 : 1.

Коли ж Син в Отці й Отець у Сині через єдність і силу духа, то Син Божий є умом і словом Отця.

3. Якщо ж через неабияку допитливість вашу ви хотіли б дізнатися, що значить "Син", коротко вам відповім: Він є першим творінням Отця, але не так, немов Він прийшов до буття (бо Бог, будучи вічним умом й одвічно розумним, від початку мав Сам у Собі Слово), але прийшов Він, щоб стати Ідеєю та бути (творчою) Силою для всього матеріального – безякісної природи й основ непридатної землі, коли були змішані найважчі і найлегші елементи.

4. Співзвучний із цим і Дух пророчий, який промовляє: "Бо Господь сотворив Мене початком шляхів Своїх для діянь Своїх" (Притч 8:22). І далі, цього самого Святого Духа, що діє у пророкуючих, ми називаємо Божим потоком, який виходить від Нього і повертається, мов сонячний промінь.

5. Отже, хто не здивується, почувши, що називають безбожниками тих, хто шанує Бога Отця і Бога Сина і Святого Духа і хто проголошує разом їх силу у їхній єдності та їх розбіжність у порядку? Однак на цьому наше богословське вчення не завершується. Ми визнаємо і безліч ангелів і служителів, яких Творець і Деміург світу Бог Словом Своїм настановив і розподілив над стихіями і над небесами, над світом і тим, що в ньому, для доброго їхнього впорядкування.

XI

1. Якщо ж я точно викладаю наше вчення, не дивуйтесь: я докладно поясню, щоб ви не дослухалися до загальної і безглуздої думки, а отримали можливість знати правду. Та й самими догмами, якими керуємось і які нам промовлені та яких ми навчені не людьми, але Богом, ми можемо переконати вас не вважати нас безбожниками.

2. Отже, що це за настанови такі, якими виховуємось? "Кажу вам: любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, моліться за тих, хто переслідує вас, щоб стати синами Отця Небесного, Який велить сонцю Своєму сходити над лихими й добрими та посилає дощ на праведних і неправедних" (Мт. 5 : 44–45).

3. Оскільки вчення це стало відомим з великим розголосом, дозвольте й мені тут піднести голос із повною відвертістю, як людині, яка захищається перед царями-філософами. Хто бо з тих, хто аналізує силіогізми й розв'язує двозначності, пояснює етимологію слів або омоніми, синоніми, категорії та аксіоми, або навчає, що таке підмет і що таке присудок, обіцяє послідовникам, що вони через ці та подібні речі стануть щасливими? Хто (з них) так очистив свою душу, щоб замість ненависті до ворогів, любив їх, і замість того, щоб злословити належно тих, хто задалегідь завдав їм ганьби, благословляв їх і молився за тих, хто зазіхає на їхнє життя? Навпаки, вони завжди провадять зле своє життя, шукаючи кривди один для одного й завжди прагнучи заподіяти яке-небудь зло, зробивши ділом своїм мистецтво слів, а не доказ справами.

4. А в нас ви знайдете простих невчених людей¹, ремісників і стариць, які, будучи неспроможними словом довести користь від (нашої) науки, ділом своїм вказують на користь від учення². Вони завчакуть не слова, але виявляють добрі вчинки, коли їх б'ють, вони не відповідають

навзаєм, коли їх грабують, вони не судяться, подають нужденим і люблять ближніх, як самих себе.

XII

1. Отже, чи тримали б ми себе у такій чистоті, якби не визнавали, що Бог стоїть над людським родом? Звичайно, ні! Проте, оскільки ми переконані, що за все наше життя тут ми будемо звітувати перед Богом, Який сотворив і нас, і світ, то ми обрали помірковане, людинолюбне і нікчемне життя, вважаючи, що не зазнаємо тут жодного настільки великого зла (навіть якщо дехто й життя у нас відбере), яке можна було б порівняти із тим, що отримуємо там від Великого Судді за смиренне, людинолюбне та добропорядне життя.

2. Платон говорив, що Мінос і Радамант судитимуть і каратимуть злих³, а ми ж говоримо, що ніхто – ні Мінос якийсь, ні Радамант або їхній батько⁴ – не уникають суду Божого.

3. І все ж вважаються богобійними ті, хто про це життя (говорить): "Іжмо та пиймо, бо завтра помremo"⁵ і ставиться до смерті, як до глибокого сну та забуття: "сон і смерть – близнюки"⁶, а люди, які вважають, що життя тут є маловартісним, які переймаються єдиним – пізнати істинно Бога і Слово, Яке від Нього, (пізнати), що таке єдність Сина з Отцем, що таке спілкування Отця із Сином, що таке Дух, у чому (полягає) їхнє з'єднання – Духа, Сина й Отця – і розрізнення, які знають, що очікуване життя є набагато кращим, ніж це можна висловити, якщо лише будемо відправлені (туди) чистими від усякої неправди, які аж настільки людинолюбні, що приятні не лише до друзів ("а коли любите тих, хто любить вас, – говорить (Писання), – і позичаєте тим, хто вам позичає, яку матимете винагороду?"⁷) – ми такі і таке провадимо життя, щоб уникаючи осуду, то ми не вважаємось богобійними?

4. Отже, це мала частина з великого й дещо з численого, щоб занадто не обтяжувати вас: ті, хто перевіряють мед і молоко⁸, з невеликої частки дізнаються, чи є добрим все.

XIII

1. Оскільки ж багато-хто з тих, хто дорікає нам у безбожності, навіть у сні не пізнавши, ким є Бог, будучи ненавченими та невігласами щодо природної й богословської науки та вимірюючи благочестя законом жертв, звинувачують нас у тому, що не шануємо з (їхніми) містами тих самих богів, прошу вас, самодержці, звернути тут увагу на одне та інше, і насамперед на те, чому ми не приносимо жертв.

2. Деміург усього й Отець не потребує ні крові, ні жиру (жертв), ні запаху квітів або фіміаму, будучи Сам довершеним благоуханням, Який ні в чому не має потреби і є самодостатнім. Та найбільшою жертвою для Нього є те, щоб ми знали, Хто розпросторив небеса, надав їм сферичної форми та вчинив землю немовби центром, Хто зібрав воду в моря та відділив світло від темряви, Хто прикрасив зірками ефір і наказав, щоб земля вивела всяке насіння, Хто сотворив тварин і людину.

3. Отже, якщо ми вважаємо Деміурга Богом, Який все утримує і за всім наглядає знанням та майстерністю, що нею всім керує, і здійсмаємо до Нього чисті руки, то якої ще треба Йому гекатомби?⁹

¹ Буквально: іδίωτης.

² Можливі варіанти перекладу: "користь від вибору"; "користь від школи" (мається на увазі християнська богословська наука) тощо.

³ Натяк на діалог Платона "Горгій". Мінос – володар Криту, син Зевса та Європи. Мудрий і справедливий правитель і законодавець. Вважалось, що він після смерті разом із братом Радамантом став суддею над душами померлих.

⁴ Тобто, Зевс.

⁵ (Іс.22:13; 1 Кор. 15:32).

⁶ Гомер, "Іліада" 16:672.

⁷ Мф. 5:46; Лк. 6:32, 34.

⁸ Буквально "молочну сироватку".

⁹ Жертвоприношення зі ста биків.

4.

*Вмилоствляють їх пахощі диму, й побожні моління,
І узливання із жиром жертвовним, як ревно благає
Ласки людина, хоча помилилась вона й завинила¹.*

Що ж мені до всепалень, якщо їх не потребує Бог?
(Чи не варто) приносити (Йому) безкровну жертву і звершувати розумне служіння²?

XIV

1. Говорити про те, що ми не приймаємо тих самих богів, яким (поклоняються) міста, є дуже нерозумно. Навіть ті, хто звинувачує нас у безбожності за те, що не визнаємо тих самих богів, яких визнали вони, не мають згоди між собою щодо богів: так афіняни поклоняються як богом Келею³ та Метанірі; лакедемоняни – Менелаю⁴, приносячи йому жертви та влаштовуючи святкування; троянці, не бажаючи й чути ім'я Менелая, підносять Гектора⁵; хіосці – Арістея⁶, вважаючи його і Зевсом, і Аполлоном; фасці – Феагена⁷, через якого сталося вбивство на Олімпійських іграх; самосці – Лісандра⁸ після стількох убивств і стількох злодійств; Алкман і Гесіод – Медею⁹ або кілікійці – Ніобу¹⁰; сицилійці – Вутахідового сина Филипа, амафусійці – Онесіла, карфагеняни – Гамількара¹¹. Не вистачить і дня мені, щоб перелічити повністю.

2. Отже, якщо самі вони говорять по-різному про власних богів, то навіщо звинувачують нас, що ми із ними не погоджуємося? Та й чи не смішним є те, що відбувається у єгиптян? Під час святкування у храмах вони б'ють себе у груди, немов оплакуючи померлих, а потім приносять їм жертви, немов богам. Воно й не дивно, бо і тварин за богів вони визнають і стрижуться, коли ті помирають, ховають їх у храмах і влаштовують громадські оплакування.

3. Отже, якщо ми нечестиві, тому що не спільно з такими шануємо бога, тоді й усі міста та всі народи є нечестивими, бо не одних і тих самих вшановують богів.

XV

1. Але якщо б і вшановували одних і тих самих! Що з того? Якщо багато-хто, будучи неспроможними розрізнити, що таке матерія і що таке Бог і яка між ними різниця, вклоняються матеріальним ідолам, то через них і ми, що розрізняємо і розділяємо створене і нестворене, суще і не суще, мислимо і чуттєве та кожному з цього даємо належне найменування – ми будемо приходити до статуй і вклонятися їм?

2. Бо якщо матерія і Бог – одне й те саме, два найменування й один предмет, то ми – нечестивці, бо не вважаємо богами каміння й дерева, золото та срібло; а якщо значно відрізняються одне від іншого, відрізняються настільки, наскільки митець від приготованого для його творіння матеріалу, то чому нас звинувачують? Немов гончар і глина: матерія – це глина, митець – гончар, так і Бог є Творцем-деміургом, а матерія підкоряється Йому

заради творіння. Проте як глина сама по собі неспроможна стати посудиною без мистецтва, так й усеохопна матерія без Бога-Творця не отримала б ні розрізнення, ні форми і не була б упорядкована.

3. Як не шануємо ми горщик більший за того, хто його зробив, ні чаш, ні золотого посуду не шануємо більше за майстра, але якщо щось є мистецьки вишуканим, то вихваляємо митця, і він користується славою за свої витвори, так і щодо матерії та Бога: славу і праведну честь за впорядкування створеного отримує не матерія, а її Творець – Бог.

4. Отже, якщо види матерії ми вважали б богами, то виявилися байдужими щодо істинного Бога, рівняючи те, що руйнується і піддається тлінню, з вічним.

XVI

1. Прекрасним є світ, який відзначається величчю і впорядкуванням речей на небосхилі та біля полюса, а також сферичною формою. Однак не йому, а його Творцеві варто приносити поклоніння.

2. Бо й піддані, коли приходять до вас, не зволікають із тим, щоб прислужитися вам, правителям і владикам, від яких й отримують те, у чому мають потребу. Вони приступають до величної вашої оселі, дивуються, потрапивши в чудово прикрашене царське житло, однак вшановують славою все у всьому¹² – вас.

3. Однак ви, царі, майстерно прикрашаєте царські оселі самих себе, а світ постав не тому, що Бог мав у ньому потребу: бо Бог є усім Сам для Себе, світло неприступне, світ довершений, дух, сила, причина (розум). Отже, якщо світ є гармонійним ритмічним органом, то я поклоняюсь не органу, а тому, хто налаштував його, виводує звуки і виводить гармонійну мелодію. І на змаганнях судді, забувши про виконавців, не увінчують їхні кіфари. Якщо світ, як говорить Платон, є художнім витвором Божим, то, дивуючись його красі, я наближаюсь до Митця. Якщо ж світ є, за періпатетиками, сутністю і тілом, то ми, облишивши поклоніння Причині руху (цього) тіла – Богу, не будемо припадати до цих бідних і слабких стихій, до безпристрасного повітря і, як вони говорять, пристрасної матерії¹³. Якщо ж хтось вважає, що частини світу є силами Божими, ми не будемо, наблизившись, служити цим силам, але їхньому Творцеві і Владиці.

4. Я не прошу у матерії того, чого вона не має, і, залишивши Бога, не служу стихіям¹⁴, які не можуть нічого більшого, ніж їм було дозволено; бо якщо вони й гарні на вигляд через мистецтво Творця, але схильні до руйнації за природою матерії. Про це свідчить і Платон: "Те, що ми називаємо небом і світом, – говорить, – отримало від Отця численні блага, проте є причетним до тіла, а отже є неспроможним уникнути зміни"¹⁵.

¹ Гомер, "Іліада", Пісня 9, 499–501. Переклад Бориса Тена.

² Маємо тут лакуни в оригінальному тексті, які зумовлюють різні варіанти перекладу. Однак на загальний зміст це аж ніяк не впливає.

³ Елевсінський володар, який гостинно прийняв у своєму домі Деметру, коли та шукала викрадену дочку Персефону. Його дружина – Метаніра.

⁴ Менелай – спартанський володар, його дружину Єлену викрав Паріс, що спричинило Троянську війну.

⁵ За "Іліадою", найхоробріший воїн у троянському війську, загинув від руки Ахіллеса. Життя і подвиги Гектора надихали багатьох митців.

⁶ Арістей – син Аполлона і Кірени, одне з найдавніших божеств стародавньої Греції.

⁷ Великий атлет давнини. Загалом став переможцем у більш ніж 1400 конкурсах і турнірах із різних видів спорту.

⁸ Спартанський полководець доби Пелопоннеської війни. Читай про нього у Плутарха.

⁹ Медея – чарівниця, дочка колхідського володаря Евта, яка допомогла аргонавтам здобути золоте руно.

¹⁰ Ніоба – дочка фригійського царя Тантала, яка пишалася тим, що мала 12 дітей, яких згодом утратила. Ніоба – символ матері-страдниці.

¹¹ Як зазначають дослідники, останні три імені взято автором з Геродота (5 : 47; 5 : 104–14; 7:167).

¹² Πάντα ἐν πάντι.

¹³ За Арістотелем, ефір (або повітря) був "безпристрасним".

¹⁴ Тут маються на увазі небесні світила.

¹⁵ Платон "Politic".

5. Отже, якщо, дивуючись небу і стихіям, як мистецтву (Творця), не поклоняюся їм, як богам, знаючи, що над ними (панує) закон руйнації, як я назву богами тих, чиїх людей-творців я знаю?

XVII

1. Розсудить коротко самі. Необхідно для мене, захищаючись, навести точні докази як щодо імен (богів і показати), що вони новітні, так і щодо їх зображень, показуючи, що вони зроблені, так би мовити, вчора або позавчора. І ви усе це належно знаєте, бо краще за всіх обізнані зі старожитностями. Отже, кажу, що Орфей, Гомер і Гесіод дали родовід й імена тим, кого вони називають богами.

2. Та й Геродот свідчить: "Гадаю, що Гесіод і Гомер років на чотириста старші за мене: вони створили для еллінів теогонію, дали найменування богам, наділивши їх почестями і вміннями та позначивши їхні образи".

3. А зображення їх не були у вжитку аж до появи мистецтва ліпнини, живопису і скульптури. Потім з'явилися Саврій самоський, Кратон сикіонський, Клеанф коринфський та дівчина з Коринфу. Контурний малюнок¹ був винайдений Саврієм, який накреслив коня на сонці. Живопис був винайдений Кратоном, який намалював на вибіленій дошці тіні чоловіка й жінки. Дівчина ж винайшла рельєф: закохавшись у когось, вона зобразила на стіні, як той спить; потім її батько-гончар, здивований різною подібністю, вирізав² зображення і наповнив його глиною – цей рельєф і нині зберігається у Коринфі. Після них з'явилися Дедал, Феодор і Сміліс, які пішли далі і винайшли ліпнину та скульптуру.

4. Отже, час, відколи з'явилися зображення і статуї є настільки незначним, що можна назвати митця для кожного бога. Ендій, учень Дедала, зробив статую Артеміді Ефеської, з оливкового дерева виконав статую Афіні (краще сказати Афіні, бо "Афілою" дехто більш втаємничено її називає³) та Афіні Сидячої. Аполлон Піфійський є творінням Феодора і Телекла, Аполлон Делосський та Артеміда – витвір Тектея й Ангеліона, Геру Самоську й Аргівську зробили руки Сміліда, а решту статуй – Фідій, Афродіта Кнідська – інше творіння Праксителя, Асклепій Епідавський – робота Фідія.

5. Коротко кажучи, жодне з цих скульптурних зображень у своєму походженні не уникло людини. Отже, якщо вони – боги, то чому не були такими від початку? Чому є молодшими від своїх творців? Чому для їхнього виникнення потрібні були люди й мистецтво? Бо це – земля й каміння, матерія і марне мистецтво.

XVIII

1. Нині ж дехто говорить, що це – зображення, а богами є ті, заради кого ці зображення. (Вони стверджують), що урочисті процесії на їхню честь і принесення жертв присвячені богам і заради них звершуються, і що немає іншого способу, крім цього, щоб до богів наблизитися ("небезпечно бо навч із богом зустрінеться"⁴). І як докази, що це

так, вони наводять діяння деяких ідолів. Давайте, отже, довідаємося, яка сила міститься у їхніх іменах.

2. Перед початком своєї промови, у якій я наводитиму правдиві аргументи, попрошу Вас, величні самодержці, простити мені. Я не викриватиму ідолів, але, звільнившись від наклепів, викладу пояснення зробленого нами вибору⁵. Ви маєте можливість на власному прикладі дослідити царство небесне: як вам, отцю і сину, що отримали царство з небес (дух промовляє пророчий: "душа царева у Божій руці"), підкоряється все, так і єдиному Богу і Його Слову, що розуміється (нами), як нероздільний (з Отцем) Син, підпорядковується усе.

3. Отже, насамперед зверніть увагу на таке. Не із самого початку, як стверджують, існували боги, але так кожен із них народився, як з'являємось ми. З цим усі вони погоджуються. Гомер говорить: "Предка богів (навістить) Океана і матір Тетію"⁶. І Орфей, який першим винайшов імена богів, виклав родовід і розповів про діяння кожного з них, якому довіряють, як найбільш правдивому богослову, якого й Гомер багато у чому стосовно богів наслідував, і він перше народження їх виводить із води: "Океан, що джерелом для народження був усім іншим"⁷.

4. Згідно з Орфеем, вода була початком для всього. З води утворився мул, і від них народилася тварина – дракон, до якого приросла голова лева, а між ними – обличчя бога на ім'я Геркулес або Хронос.

5. Цей Геркулес породив величезне яйце, яке, наповнившись силою того, хто його породив, унаслідок тертя розділилося на дві частини: верхня частина його перетворилася на Небо-Урана, а нижня – на Землю-Гею; (так) з'явився бог у двох тілах.

6. Уран, поєднавшись із Геєю, народив доньок Клото, Лахезу й Антропу, і сторуких мужів Коттиса, Гигіса, Вріарея, та циклопів Вронтиса, Стеропіса й Аргоса. Уран зв'язав їх і кинув до Тартару, дізнавшись, що діти позбавлять його влади. Розгнівавшись через це, Земля породила Титанів.

Шанована Гея синів народила небесних,

Яким надали найменування Титанів,

Бо вони помсту чинили Урану, що сяяв зірками.

XIX

1. Таким є для них⁸ початок походження богів і всесвіту. Зверніть, отже, на це увагу: кожна з обожнюваних істот, оскільки має початок, повинна також бути тлінною⁹. Якщо ж вони прийшли до буття з нічого¹⁰, як кажуть про них богослови, то вони не є (богами): бо щось ненароджене є вічним, а народжене – тлінним.

2. Щодо цього немає незгоди між мною і філософами. "Що є вічним буттям, яке не має походження, і чим є те, що постало, але ніколи не існує"¹¹? Платон, розмірковуючи про духовне¹² і чуттєве, навчає, що вічно суще духовне не має початку, а не суще чуттєве має, (воно) починається й завершується.

3. З цієї причини і стоїки стверджують, що все згорить і потім знову постане, коли всесвіт отримає друге начало. На

¹ Буквально "тінепис".

² Тут варто розуміти "видовбав у стіні".

³ Тут існує текстологічна проблема, унаслідок чого можливими є різні варіанти прочитання й перекладу. "Αθηλος", тобто, подібно до амазонок, "з однією груддю"; "позбавлена жіночості", "незніжена", можливо, "войовничка". "Αθηλος" – "негодована".

⁴ Гомер "Іліада", пісня 20, вірш 131. Пер. Бориса Тена

⁵ Мається на увазі вибір християнської віри.

⁶ Гомер "Іліада", книга 14, вірші 210, 302. Пер. Бориса Тена.

⁷ Ibid., 245–246.

⁸ Тобто, для язичників.

⁹ Маємо тут текстологічну проблему. Наведений переклад спирається на найбільш вірогідний, на наш погляд, варіант оригіналу.

¹⁰ Тобто, був час, коли їх не існувало.

¹¹ Платон, "Тімей", 27 d.

¹² Буквально: "те, що осягається умом", "духовне".

їхню думку, існує дві причини: одна є активною й керуючою, тобто, провидінням, а інша – пасивною та змінюваною, тобто матерією; і якщо це неможливо, щоб народжений всесвіт, керований провидінням, залишився незмінним, то як залишитися незмінним стан цих богів, які існують не за природою, але прийшли до буття? Чим кращі за матерію боги, які отримали своє становлення з води?

4. Проте й вода не є початком усього, як вони вважають (бо що могло б виникнути із простих й однорідних стихій? Належить, щоб у матерії був майстер, а у майстра – матерія. І як виникли б рельєфні зображення без матерії або майстра? І не доводиться говорити, що матерія є древнішою за Бога, бо необхідно, щоб творча причина передувала тому, що (від неї) походить.

XX

1. Якщо б ця нісенітниця їхнього богослов'я сягала лише твердження, що боги постали й отримали своє буття з води, то я міг би просто довести, що немає нічого з народженого, що не підлягало б руйнації, і перейшов би до решти звинувачень.

2. Вони, однак, пішли далі, надавши (богам) тілесних форм: вони уявляють Геракла богом-драконом, що зважається, а інших – сторуками; про дочку Зевса, яку той народив від Реї або Деметри, кажуть, що окрім природних двох очей, вона мала ще два на лобі, обличчя тварини позаду на шії і роги. Через це Рея, злякавшись потворності дитини, втекла і не давала їй грудей. Ось чому вона таємно називається Афілою¹, а зазвичай Персефоною і Корою (дівою), будучи не тотожною з Афіною, яку також так називають через те, що вона – "діва"².

3. Вони й діяння богів, як вважають, докладно перелічили. Як Кронос відрізав геніталії свого батька, скинувши його з колісниць, і як вбив своїх дітей чоловічої статі, пожерши їх. Що Зевс, зв'язавши свого батька, запроторив його до тартару, так само як Уран своїх синів, що він воював з титанами за владу і що переслідував матір свою Рею, яка відмовила йому у шлюбі. Коли ж вона стала драконом і він також перетворився на дракона, то, зв'язавши її так званим вузлом Геракла, він поєднався з нею (символом такого єднання є жезл Гермеса); потім він

поєднався зі своєю дочкою Персефоною, з'валтувавши її у вигляді дракона й отримавши від неї сина Діоніса.

4. Необхідно наголосити й на такому: що є священного й корисного в цих історіях, щоб нам повірити, що Кронос, Зевс, Кора й інші – боги? Форми їхніх тіл? Однак, яка прониклива і привчена до споглядання людина повірить, що східна народилася від Бога? Як говорить Орфей:

*Іншу дитину страшну Фанет³ родив
зі святої утроби: жажливу на вигляд єхидну,
на голові її розвівалось волосся, обличчям приємна,
та решта (тіла) частин, що зверху від шії,
були від страшного дракона...*

Або як може (така людина) припустити, що той самий Фанет, будучи первородним богом (бо він з'явився з яйця), має або тіло, або форму дракона, або (припустити), що його пожер Зевс, щоб Зевс міг стати неосяжним?⁴

5. Отже, якщо їхні боги нічим не відрізняються від найнижчих тварин (бо очевидно, що варто, щоб божество відрізнялося від земних речей і від матеріального творіння), то вони – не боги. Навіщо ж нам вдаватися до тих, чиє народження є подібним до худоби, а самі вони подібні до звірів і потворні?

(Продовження в наступному номері)

Список використаних джерел

Мироносицкий, П. (1894). *Афинагор, христианский апологет II века*. Типо-литография Имп. Университета.

Athenagore. (1992). *Supplique au sujet des chretiennes et Sur la resurrection des morts*. Sources chretiennes.

Barnard, L. W. (1972). *Athenagoras: A Study in Second Century Christian Apologetic*. Editions Beauchesne.

Pouderon, B. (1989). *Athenagore d'Athènes: Philosophe chretien*. Editions Beauchesne.

References

Athenagore. (1992). *Supplique au sujet des chretiennes et Sur la resurrection des morts*. Sources chretiennes.

Barnard, L. W. (1972). *Athenagoras: A Study in Second Century Christian Apologetic*. Editions Beauchesne.

Mironositskii, P. (1894). *Athenagoras, Christian apologist of the 2nd century*. Типо-литография Имп. Университета [in Russian].

Pouderon, B. (1989). *Athenagore d'Athènes: Philosophe chretien*. Editions Beauchesne.

Отримано редакцією журналу / Received: 12.06.24
Схвалено до друку / Accepted: 17.09.24

Oleh KOZHUSHNYI, PhD (Philol.), PhD (Theology), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-5104-3161

e-mail: olorch@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TRANSLATION OF THE WORK OF ATHINAGORAS THE ATHENIAN "EMBASSY FOR CHRISTIANS" (FIRST PART)

The purpose of the publication is to introduce into the scientific space of Ukraine a translation from the ancient Greek of one of the works of the most eloquent among the early Christian apologists, Athenagoras of Athens – "Embassy for the Christians". The style of his works and the way of expressing his thoughts reveal his prominent knowledge of ancient philosophy and rhetoric: he often quotes ancient authors, aptly using philosophical expressions. The Apology dates back to the last quarter of the second century and is addressed to the emperors Marcus Aurelius and Commodus. In it Athenagoras skillfully refutes the accusations against Christians and succinctly outlines the foundations of the new outlook. The work has repeatedly attracted the attention of theologians, philosophers, literary critics, linguists and other specialists - researchers of the early Christian literary heritage. This publication contains the first part of the Apology.

Keywords: early Christian literature, apology, ancient Greek language, Athenagoras of Athens.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

¹ "Ἄθηλος" – "негодована".

² Кора – "діва", одне з найменувань, яке регулярно вживалося щодо Персефони, дочки Деметри, а також асоціювалося з Афіною-дівою. Щоб розмежувати ці асоціації, зовсім неважливі для сучасного читача, але значущі для багатьох сучасників Афінагора, автор і вдається до таких подробиць.

³ Фанет – божество-деміург в орфічній теокосмогонії.

⁴ Стати "нескінченним", "безмежним" або "неосяжним", тобто, набути однієї з характерних рис божества. За орфічною теокосмогонією Зевс проковтнув мідь Фанета і сотворив світ.